

ANDRZEJ LINERT

Ludobójstwo i teatr

Z teatralnego kalendarium garnizonu SS
w KL Auschwitz-Birkenau

Na okładce:

Wejście do Kameradschaftsheim der Waffen SS KL Auschwitz wraz z przylegającym skrzydłem zachodnim, mieszczącym m.in. kasyno oficerskie.

Stan aktualny. Według fotografii Mii Linert wykonanej 27 stycznia 2025.

ANDRZEJ LINERT

Ludobójstwo i teatr

Z teatralnego kalendarium garnizonu SS
w KL Auschwitz-Birkenau

ENCYKLOPEDIA
TEATRU
POLSKIEGO

Poszerzona i zmieniona wersja tekstu,
który opublikowała „Książnica Śląska”, t. 39, 2024, s. 156–176.

Edycja cyfrowa w Encyklopedii Teatru Polskiego
encyklopediateatru.pl

ISBN 978-83-67682-68-8

ANDRZEJ LINERT

Ludobójstwo i teatr

Z teatralnego kalendarium garnizonu SS
w KL Auschwitz-Birkenau

Warszawa 2025

Copyright © by Andrzej Linert, Warszawa 2025

Redakcja i korekta:

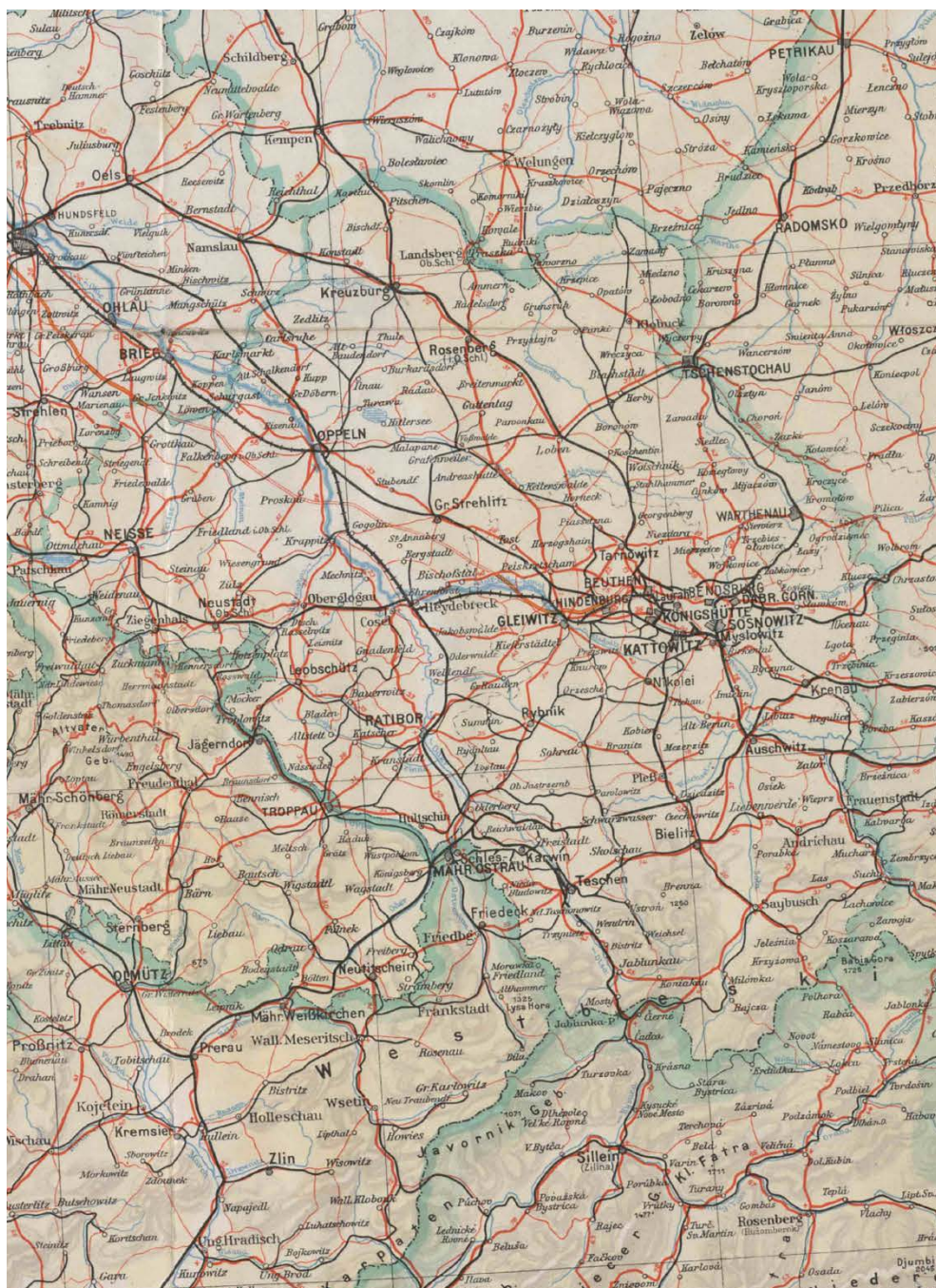
Dorota Buchwald, Janusz Legoń

Opracowanie graficzne:

Janusz Legoń

Spis treści

Garnizon SS w KL Auschwitz	9
Kalendarium występów	21
Wspólny cel równoległych rzeczywistości	55
Bibliografia	60
Indeks nazwisk	62
Summary / Zusammenfassung	66

Prowincja górnośląska (Provinz Oberschlesien) III Rzeszy.
 Fragment mapy *Gea-Verkehrskarte – Deutsches Reich*, Gea Verlag K.G. Berlin 1942.

Garnizon SS w KL Auschwitz

Na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 8 października 1939 Oświęcim i pobliskie miejscowości zostały wcielone do III Rzeszy. Administracyjnie była to część powiatu bielskiego (Landkreis Bielitz) rejencji katowickiej (Regierungsbezirk Kattowitz) prowincji górnośląskiej (Provinz Oberschlesien).

Rozkaz założenia KL Auschwitz (Konzentrationslager Auschwitz) na terenie Oświęcimia, w przedwojennych budynkach polskich koszar artylerii, wydał Reichsführer-SS Heinrich Himmler (głównodowodzący SS) 27 kwietnia 1940 roku. Początkowo miał to być kolejny obóz koncentracyjny, na wzór tych, jakie nazisci tworzyli od początku lat trzydziestych. Funkcję tę spełniał zresztą przez cały okres swego istnienia. Pierwszy masowy transport 728 więźniów politycznych – Polaków i kilku Żydów – przybył do Auschwitz z Tarnowa 14 czerwca 1940 roku. Z tego grona, w efekcie wyniszczających warunków obozowych, w których terroryzowani więźniowie traktowani byli jako tania siła robocza, wojnę przeżyło zaledwie 239 więźniów. Z czasem, wraz z napływem kolejnych więźniów, teren obozu powiększył się i w szczytowym okresie zajmował 40 km kwadratowych. Tereny obozowe obejmowały KL Auschwitz I (Stammlager – „obóz macierzysty”), KL Birkenau (Auschwitz II – w miejscowości Brzezinka) i KL Monowitz (Auschwitz III – w Monowicach). Zagłada Żydów dokonała się głównie w KL Birkenau.

Struktura administracji obozowej SS w KL Auschwitz w miarę jego rozbudowy zorganizowana została w sześciu wydziałach (Abteilungen I – VI): komendantura, wydział polityczny, kierownictwo obozu, zatrudnienie więźniów, wydział

administracyjno-gospodarczy, obozowa służba zdrowia SS, opieka nad oddziałami SS i ich szkolenie oraz liczne wydzielone jednostki administracyjne¹. Służbę wartowniczą w obozie od początku pełniły specjalne jednostki SS, powołane do życia przez fanatycznego nazistę Theodora Eickego w marcu 1933 roku, na potrzeby powstałego w tym czasie obozu koncentracyjnego w Dachau. Nie były to jednostki wojskowe Wehrmachtu ani policji. Ich oficjalna nazwa SS-Totenkopfverbände nadana została w 1935 roku. Ich rolę i zadania ostatecznie zdefiniował Adolf Hitler w specjalnym rozporządzeniu z sierpnia 1938 roku. Do końca pozostawały one do jego osobistej dyspozycji jako narzędzie walki z przebywającymi za drutami obozów rzekomymi wrogami wewnętrznymi Rzeszy. Przyjmuje się, że w trakcie całej wojny w oddziałach wartowniczych SS wszystkich obozów koncentracyjnych i zagłady służyło co najmniej 55 tys. ludzi. Przez wszystkie lata istnienia KL Auschwitz-Birkenau w szeregach jego załogi służbę odbyło łącznie ponad 8 tys. esesmanów i około 200 nadzorczyń. Początkowo, w 1941 roku, załoga SS liczyła 700 osób, a w czerwcu 1942 – około 2 tys. Wraz z rozbudową obozu w kolejnych latach liczba ta wzrosła do 3,3 tys. (1944), aby w chwili ewakuacji obozu w styczniu 1945 roku osiągnąć stan 4 480 esesmanów i nadzorczyń².

Dostępne dane na temat poziomu wykształcenia esesmanów z załogi KL Auschwitz świadczą o tym, że był on stosunkowo niski. 70% miało wykształcenie zaledwie podstawowe, 21,5% średnie, a 5,5% wyższe. Ci ostatni to w większości lekarze oraz architekci zatrudnieni w biurach budowlanych SS³. Nic nie wiemy na temat ich zainteresowań teatralnych. Wiadomo

1 Por. strona internetowa Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau: <https://www.auschwitz.org/historia/zaloga-ss/struktura-organizacyjna-kl-auschwitz/>.

2 Por. <https://www.auschwitz.org/historia/zaloga-ss/>.

3 Tamże.

Theodor Eicke – pierwszy komendant KL Dachau,
twórca SS-Totenkopfverbände. Fot. Bundesarchiv

jedynie, że w ramach działań statutowych kierownictwo Wydziału VI zobligowane było do opieki nad oddziałami SS i ich szkoleniem. Na temat działalności szkoleniowej i organizacyjnej tego wydziału posiadamy jedynie fragmentaryczne dane. Wynika z nich, że kierujący Wydziałem VI nie miał większego wpływu na działalność samego obozu.

Studiując rozkazy Komendantury obozu, jak i dane opublikowane w pracy *Standort-und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940–1945* (red. Norbert Frei i inni, Monachium 2000), można odnotować pojedyncze informacje o organizacji wyjazdów członków załogi SS do teatrów w Bielsku

i Katowicach, a także informacje o systematycznie organizowanych gościnnych występach w KL Auschwitz teatrów i artystów estradowych⁴. Ich występy na rzecz garnizonu SS KL Auschwitz nie były sprawą przypadku czy też efektem zbiegu okoliczności, lecz systematycznie prowadzonej działalności społeczno-kulturalnej. Sztuka teatru poprzez swoją funkcję usługową wprzęgnięta została bowiem do walki z zagrażającymi III Rzeszy elementami obcymi i wrogami ojczyzny.

Organizacją wyjazdowych wizyt na przedstawienia do okolicznych teatrów oraz licznymi gościnnymi występami w ramach wsparcia żołnierzy garnizonu SS w KL Auschwitz zajmował się Abteilung VI – Fürsorge, Schulung und Truppenbetreuung (Wydział VI – Zaopatrzenie, Szkolenie i Opieka nad Wojskiem). To on zobowiązany był przede wszystkim do utrwalania narodowosocjalistycznej ideologii. Teatr w tym przypadku był jedną z form wsparcia psychicznego i oddziaływania na niewykształconych w większości esesmanów. Wieloletnim kierownikiem Wydziału VI był Kurt Knittel, urodzony w 1910 w Karlsruhe dyplomowany nauczyciel. Stopień SS-Unterscharführera (plutonowego) otrzymał 1 lipca 1941 roku. Do KL Auschwitz został przysłany we wrześniu 1941 z Sachsenhausen. Kolejny stopień SS-Oberscharführera (sierżanta) uzyskał 1 lutego 1943, a rok później, 30 stycznia 1944, został odznaczony Kriegsverdienstkreuz II Klasse mit Schwertern

4 Autor pragnie serdecznie podziękować mgr. Szymonowi Kowalskiemu z działu Archiwum Muzeum Auschwitz-Birkenau za udostępnienie materiałów archiwalnych, zgromadzonych w Państwowym Archiwum Muzeum Auschwitz-Birkenau oraz dr Agnieszce Kicie za pomoc w wyborze i selekcji materiałów zawartych w Rozkazach Komendantury KL Auschwitz, a także dr Barbarze Maresz z Biblioteki Śląskiej oraz Witoldowi Łyskowi z Biura Prasowego Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Kurt Knittel – organizator życia teatralnego esesmanów w KL Auschwitz.

(Wojennym Krzyżem Zasługi II klasy z Mieczami)⁵. Po likwidacji KL Auschwitz przeniesiono go do KL Mittelbau. Do chwili jego przykazu do KL Auschwitz i objęcia kierownictwa Wydziału VI, nie posiadamy danych dotyczących obecności członków SS na przedstawieniach czy też możliwości ich wyjazdu do pobliskich teatrów. Wiadomo jedynie, że jeden z pierwszych tak zwanych „wieczorów koleżeńskich”, dla wszystkich 53 esesmanów zatrudnionych wówczas w KL Auschwitz, został

5 Angieszka Kita, *Przed bitwą z wrogiem wewnętrznym. Szkolenie i przygotowanie esesmanów do służby w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady na przykładzie załogi KL Auschwitz*, [w:] *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica* 109 (2021), s. 161–181.

Teatr Miejski w Bielsku (Stadtheater Bielitz) –
makieta projektowanej przez hitlerowców rozbudowy, która nie doszła
do skutku. Źródło: Architekturmuseum TU Berlin

Program Teatru Górnośląskiego w Bytomiu (Oberschlesisches Landestheater
Beuthen, obejmował sceny w Bytomiu, Gliwicach i Zabrze) na sezon 1940/1941.

zorganizowany 16 sierpnia 1940 w budynku teatru poza terenem obozu⁶.

Objęcie kierownictwa Wydziału VI przez Knittla sprawiło, że już 30 października 1941 poinformowano zainteresowanych funkcjonariuszy SS, że na przedstawienia w Bielsku chętnym przysługiwała pięćdziesięcioprocentowa zniżka⁷. 23 listopada 1941 biuro Komendantury obozu rozkazem nr 32/41 informowało o możliwości wizyty w teatrze operowym (Opernhaus) w Katowicach⁸. Przedstawienia odbywały się we wtorki, czwartki, soboty i niedziele. Najtańsze bilety można było otrzymać we wtorki i czwartki. Przykładowo za bilet w rzędzie pierwszym funkcjonariusze SS płacili 1 markę i 20 fenigów. Bilety te zawsze zamawiane były przez biuro Wydziału VI. Trzeba było tam zgłaszać chęć wyjazdu najpóźniej do godziny 14.00 w poniedziałek w wypadku wyjazdu we wtorek i do godz. 18.00 w pozostałe dni.

Być może na podobnej zasadzie dostępne były dla załogi SS KL Auschwitz także pozostałe teatry górnośląskie, ale nie mamy na to dowodów. Ich znaczne oddalenie od KL Auschwitz, poza teatrem w Bielsku, stanowiło spore utrudnienie. Przypomnijmy, że w pierwszych miesiącach okupacji działalność na terenie Górnego Śląska prowadził wyłącznie Teatr Górnośląski w Bytomiu (Oberschlesisches Landestheater Beuthen)⁹. W jego repertuarze były w tym czasie niemal wyłącznie komeddie i lekkie utwory muzyczne. Z początkiem sezonu 1941/1942 Niemcy zdecydowali się powołać do życia Teatry Miejskie

6 Rozkaz Komendantury (Kommandanturbefehl) nr 6/40 z 16 sierpnia 1940, Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau [dalej: APMAB].

7 Rozkaz Komendantury nr KB 26/41 z 30 października 1941, APMAB.

8 Rozkaz Komendantury nr KB 32/41. 2 z 23 listopada 1941, APMAB.

9 Popularną kronikę życia kulturalnego Chorzowa w latach okupacji opracował Paul Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Dülmen 1994.

Katowice-Królewska Huta (Städtische Bühnen Kattowitz-Königshütte)¹⁰. Instytucja ta, położona stosunkowo blisko KL Auschwitz, dysponowała dwoma zespołami i dwiema scenami. Scena katowicka przeznaczona została do realizacji widowisk operowych, jako tak zwany Opernhaus. Z kolei scena chorzowska, nazwana Schauspielhaus, realizowała widowiska dramatyczne. Dyrektorem placówki był wysoki funkcjonariusz hitlerowski dr Otto Wartisch, SA-Oberführer, wykładowca Reichsführerschule der SA w Monachium. Od września 1940 roku równolegle pełnił funkcję dyrektora i dyrygenta Philharmonisches Orchester der Stadt Kattowitz¹¹.

Dzięki wysokim dotacjom resortu propagandy III Rzeszy obie sceny dały w pierwszym sezonie (1941/1942) 526 przedstawień operowych, operetkowych i dramatycznych oraz 13 koncertów dla około 350 tys. widzów. Z kolei w sezonie następnym wystawiono łącznie 593 przedstawienia, z czego największą popularnością cieszyły się operetki, mimo że ambitny zespół operowy wystawił wtedy całą tetralogię Richarda Wagnera *Pierścień Nibelunga*, a także *Rycerskość wieśniacza* Mascagniego, *Czarodziejski flet* Mozarta, *Carmen* Bizeta i *Trubadura* Verdiego¹².

Przychylność dyrektora teatrów w Katowicach i Chorzowie dla oddziałów SS obozu KL Auschwitz była spora, skoro już w listopadzie 1941 kierownictwo Wydziału VI informowało o możliwości wizyty w katowickim Opernhausie. Zainteresowani jej widowiskami członkowie SS na trzy dni wcześniej

10 Królewska Huta (Königshütte) – pierwotna nazwa Chorzowa, zmieniona w 1934 roku, przywrócona przez Niemców w czasie okupacji.

11 Andrzej Linert, *Śląskie sezony*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2012, s. 87–88.

12 Bogusław Drewniak, *Organizacja niemieckiego życia teatralnego na obszarach Polski wcielonych do Rzeszy w latach II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni” 1978, nr 4, s. 64.

Otto Wartisch – dyrektor scen w Katowicach i Chorzowie oraz filharmonii katowickiej w czasie okupacji. Poczтівka z 1929

zobowiązani byli imiennie zarejestrować w biurze Wydziału VI chęć wyjazdu, aby z chwilą opuszczania obozu odebrać kupon, wymieniany po przyjeździe do Katowic w kasie teatru na bilet wstępu. Przy okazji w rozkazie Komendatury przestrzegano tych, którzy nie odbierali zamówionego biletu, że nie tylko będą imiennie napiętnowani, ale i zmuszeni będą zapłacić jego pełną cenę na rzecz Wydziału VI, a ponadto stracą prawo do zniżkowych biletów w przyszłości. Takie przypadki nie były chyba zbyt częste, bo w latach okupacji na widowni teatru katowickiego wieczorami w zasadzie systematycznie zasiadali esesmani z KL Auschwitz¹³.

13 Rozkaz Komendatury nr KB 32/41. 2 z 23 listopada 1941, APMAB.

Niestety fakt, że Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau dysponuje zaledwie kilkoma procentami dokumentacji pierwotnej z lat wojny i okupacji sprawia, że o obecności sztuki teatru w historii garnizonu SS KL Auschwitz-Birkenau wnioskować możemy jedynie na podstawie fragmentarycznie zachowanych rozkazów Komendantury z lat 1943 i 1944¹⁴, a także Rozkazów Dowódcy Garnizonu SS¹⁵. Tymczasem wszystko wskazuje na to, że liczne i systematyczne występy gościnne na rzecz garnizonu SS KL Auschwitz to była metodycznie zorganizowana w ramach wsparcia psychologicznego i propagandowego dla wojska celowa działalność Komendantury obozu. Wspominał o tym wcześniej Piotr Setkiewicz, pisząc, że Wydział VI organizował „projekcje filmów propagandowych w rodzaju *Der ewige Jude* (*Wieczny Żyd*), niemieckich fresków historycznych, dość błahych komedii oraz w ramach poranków – bajek dla esesmańskich dzieci. Co pewien czas sprowadzano do Auschwitz zespoły orkiestr symfonicznych, najczęściej z Katowic, dających w baraku Kameradschaftsheim der Waffen SS KL Auschwitz koncerty muzyki poważnej: Wagnera, Beethovena, Brahmsa (kompozytorzy żydowscy byli rzecz jasna z programów wykluczeni). Przy takim repertuarze bywały jednak problemy z frekwencją, które rozwiązywano, nakazując dowódcom kompanii każdorazowo wyznaczanie stosownego kontyngentu melomanów”¹⁶.

14 Większość dokumentów została zniszczona przez uciekających esesmanów lub zabrana przez Rosjan.

15 Ogłoszone zostały w książce *Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940–1945*, red. Norbert Frei i inni, Monachium 2000.

16 Piotr Setkiewicz, *Załoga SS w KL Auschwitz*, Oświęcim 2017, s. 31.

Selekcja na rampie w Birkenau, maj–czerwiec 1944.

Fotografie pochodzą z albumu *Umsiedlung der Juden aus Ungarn* (Wysiedlenie Żydów z Węgier). Zdjęcia, wykonane prawdopodobnie przez dwóch esesmanów Ernsta Hoffmanna i Bernharda Waltera, odnalezione zostały w kwietniu 1945 roku w obozie Dora-Mittelbau (na terenie Niemiec) przez osiemnastoletnią wówczas

Lili Jacob, była więźniarkę Birkenau.

Źródło: Lili Jacob / Fortepan

Więźniowie po opuszczeniu wagonów.
Źródło: Lili Jacob / Fortepan

Kalendarium występów

W świetle dostępnych danych wiemy, że w gronie występujących dla załogi SS KL Auschwitz-Birkenau zespołów, obok teatru katowickiego, był Saski Teatr Państwowy z Dreżna (Sächsischen Staatstheater Dresden), który 15 lutego 1943 zaprezentował program estradowy, zatytułowany *Goethe ernst und heiter* (*Goethe poważny i bliski*), z udziałem śpiewaczki Inger Karén, aktora Horsta Bogislava von Smeldinga i kameralnej orkiestry teatru drezdeńskiego pod kierunkiem Rolfa Schroedera. Organizatorami spotkania był Wydział VI KL Auschwitz, wspólnie z kierownictwem teatru na czele ze Smeldingiem¹⁷. Oczywiście z całą pewnością możemy stwierdzić, że nie był to pierwszy występ teatralny dla garnizonu SS w KL Auschwitz. W zachowanych tekstach rozkazów informacje o kolejnych występach teatralnych poprzedzone był nagłówkiem: „Szkolenie dowódców i podoficerów oraz szkolenie w ramach wsparcia wojsk” (Schulung für Führer und Unterführer und Truppenbetreuungsveraustaltung). Wynika z tego, że organizowane przez Wydział VI dla garnizonu SS gościnne występy teatralne pomyślane były jako systematyczne, organizowane dwa-trzy razy w miesiącu szkolenia w ramach, jak pisano, wsparcia dla żołnierzy.

W KL Auschwitz pierwsze kameralne wieczory teatralne miały miejsce w budynku teatru usytuowanym tuż za drutami obozu macierzystego. Dziś mieści się tam międzynarodowe

17 Rozkaz Komendantury nr R 43/02. 09 z 2 lutego 1943, APMAB.

Kameradschaftsheim der Waffen SS KL Auschwitz,
widok z 2020 roku. Fot. Fundacja Pobliskie Miejsca Pamięci Auschwitz-Birkenau

Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście. Z czasem, wraz z budową obozu w Birkenau i wzrostem liczby żołnierzy SS, powstała konieczność budowy poza terenem obozu nowego obszernego baraku z przeznaczeniem na cele socjalno-społeczne. Jego budowę rozpoczęto jesienią 1941 i ukończono 18 marca 1942. Pierwsza impreza miała miejsce już w cztery dni później. Barak usytuowany był w pobliżu bocznic kolejowej i budynku Stabsgebäuds, w odległości zaledwie 400 metrów w prostej linii od bramy „Arbeit Macht Frei” i zaledwie około 2 km od dynamicznie rozwijającego się KL Birkenau. Był to obszerny wielofunkcyjny obiekt o konstrukcji drewnianej, określany mianem Domu Koleżeńskieg Waffn SS (Kameradschaftsheim der Waffn SS KL Auschwitz). Osadzony na murowanych fundamentach, liczył 18 tys. metrów sześciennych¹⁸. Zbudowany został na planie krzyża północ-południe.

18 Dagmar Kopijasz, *Kantyna SS. Tajemnice obozu – nieznaną historię KL Auschwitz*, Fundacja Pobliskie Miejsca Pamięci Auschwitz-Birkenau, [online], <https://auschwitz-podobozoy.org/miejsca-pamieci/kantyna-ss/>, dostęp: 27 lutego 2025.

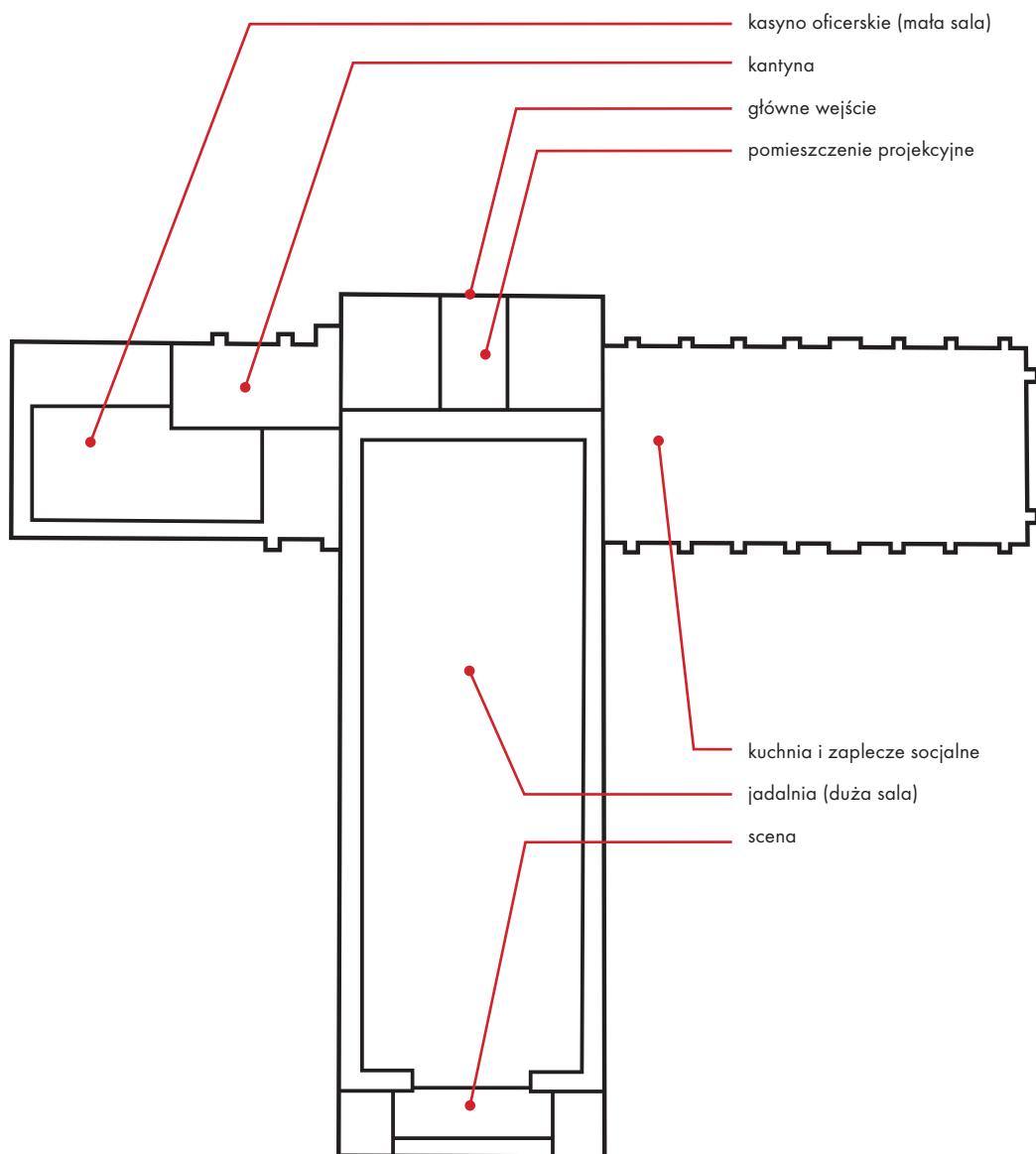

Jedno ze zdjęć lotniczych wykonanych 13 września 1944 podczas bombardowania zakładów chemicznych IG Farbenindustrie przez lotnictwo amerykańskie.

Na zdjęciu:

- A – obóz Auschwitz I,
- B – Auschwitz-II – Birkenau,
- C – tzw. stary teatr, od 1942 wykorzystywany jako magazyn,
- D – Kameradschaftsheim der Waffen SS KL Auschwitz.

Fot. U.S. National Archives and Records Administration

Plan baraku Kameradschaftsheim der Waffen SS KL Auschwitz.
 Źródło: APMAB. Au 1, Dp.-Z.Bau-1360, BW 172, nr mikrofilmu 1925/0738;
 repr. w: Łukasz Martyniak, *Kantyny w KL Auschwitz*, „Zeszyty Oświęcimskie”
 2016, z. 26, s. 57. Opr. Janusz Legoń

W skrzydle wschodnim mieściło się przylegające do rampy kolejowej zaplecze socjalne i doskonale wyposażona kuchnia. Z kolei skrzydło zachodnie podzielone zostało na kasyno oficerskie i kantynę, w której znajdował się niewielki sklepik i bar.

Największe, 60-metrowej długości pomieszczenie centralne tworzyła olbrzymia sala, mogąca pomieścić 2 000 widzów. Od południa posiadała obszerną, wyposażoną w budkę suflera, scenę teatralną; w razie potrzeby wyświetlano tam również filmy. Główne wejście do sali było od strony północnej. Tam też na piętrze znajdowało się pomieszczenie przeznaczone dla techników obsługujących projektory filmowe. Na co dzień sala ta pełniła funkcję jadalni (Speisessale), gdzie wydawano około 6 tys. posiłków dziennie, licząc śniadania, obiady i kolacje. Powstanie budynku, jak i obsługa esesmanów, od początku nierozdzielnie związane były z martyrologią więźniów obozu. Zatrudnieni w tamtejszej kuchni nie tylko w warunkach niewolniczej pracy przygotowywali dania dla esesmanów, ale i musieli usługiwać im w trakcie posiłków. Wielu z nich zmuszanych było do poniżających występów ku uciechu swoich prześladowców.

Budynek ten, największy z wszystkich baraków na terenie ówczesnych niemieckich obozów koncentracyjnych, zaplanowany i zbudowany został z myślą o realizacji różnorodnych potrzeb socjalnych wielotysięcznej załogi SS. Skupiał w sobie życie służbowe i prywatne jej członków. Korzystali z niego zarówno esesmani szeregowi, jak i oficerowie. Był miejscem odpoczynku i rozrywki. Prezentowane w nim były koncerty muzyczne, widowiska teatralne, występy baletowe, estradowe i kabaretowe, więźniarskie walki bokserskie, propagandowe filmy. Ponadto odbywały się tam uroczyste akademie i okolicznościowe spotkania z wysokimi funkcjonariuszami SS i dygnitarzami III Rzeszy, a także szkolenia, zabawy, uroczyste spotkania świąteczne i państwowe. W świetle relacji więźnia

Wejście do Kameradschaftsheim der Waffen SS KL Auschwitz wraz z przylegającym skrzydłem zachodnim, mieszczącym m.in. kasyno oficerskie. Stan aktualny.
Fot. Mia Linert, 27 stycznia 2025

Zaplecze kuchni w Kameradschaftsheim
der Waffen SS KL Auschwitz. Stan aktualny.
Fot. Nico Linert, 27 stycznia 2025

Augustyna Franczyka urządzano tam także „wieczorki koleżeńskie tzw. Kameradschaftsabend”¹⁹. Dodatkowo oficerowie niejednokrotnie przychodzili do kantyny wraz z żonami i dziećmi, kiedy to wyświetlane były dla nich bajki i poranki filmowe, czego przykładem był pokazany 28 listopada 1943 *Der gestiefelte Kater (Kot w butach)*. W sumie było to miejsce, gdzie funkcjonariusze SS przy piwie i wódce, w atmosferze dobrej zabawy, spotykali się, mimo że z całą pewnością docierały tam dymy pochodzące z otwartych dołów paleniskowych i kominów krematoryjnych Birkenau²⁰.

Rok 1943 w historii obozu zapisał się nie tylko jego szybką rozbudową, ale i budową nowych urządzeń zagłady. Kolejno uruchamiane obiekty służyły nazistowskiej idei „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”.

Dzięki zachowanym dokumentom wiemy, że czas po służbie zbrodniarze z SS uprzyjemniali sobie oglądaniem widowisk. 23 lutego 1943 we wspomnianej stołówce, czyli tak zwanej dużej sali Kameradschaftsheim der Waffen SS, zespół Państwowego Teatru Morawsko-Ostrawskiego (Stattheaters Mährisch-Ostrau) wystawił operetkę Victora Reinshagena (muzyka) i Hermanna Hermecke (libretto) *Prinzessin Grete (Księżniczka Greta)* w reżyserii Paula Ohmühla, pod kierownictwem muzycznym Wilhelma Bantelmanna, w scenografii Karla Türcke i choreografii baletmistrza Jaro Hauslera. Była to „zaryzowana” wersja operetki tego samego kompozytora wystawionej w Zurychu w 1936 pod tytułem *Grete im Glück (Szczęśliwa*

19 Augustyn Franczyk, relacja z 27 października 1968, s. 102–102. Oświadczenia, APMAB.

20 Po wojnie budynek użytkowany był między innymi przez zakłady zbożowe z Krakowa. Po ich likwidacji wraz z całym przylegającym do niego terenem przeszedł na własność Skarbu Państwa. Przez całe lata budowla stała pusta i niszczała. W roku 2006 powołana została Fundacja Pobliskie Miejsca Pamięci Auschwitz-Birkenau i objęła budynek swoją opieką.

Częstymi gośćmi załogi SS byli artyści z Ostrawy.
Na zdjęciu gmach tamtejszego teatru. Pocztówka z ok. 1940

Teatr katowicki (Opernhaus) w czasie okupacji.
Źródło: Bildarchiv Foto Marburg

Teatr w Chorzowie w czasie okupacji.
Pocztówka ze zbiorów SBC

Greta)²¹. Organizatorem występu z ramienia KL Auschwitz był Wydział VI, a ze strony teatru Kurt Labatt²². Dwa tygodnie później, 15 marca 1943, gościnnie wystąpił Wrocławski Teatr Dramatyczny (Schauspielhaus Breslau) z komedią Maximiliana Vitusa *Die drei Eisbären* (*Trzy białe niedźwiedzie*) w nowej inscenizacji Williego Mooga, scenografii według pomysłu Lothara Naugartensa, wykonanej przez pracownię Waffen SS KL Auschwitz. Organizatorem występu ponownie był Wydział VI oraz dyrektor wrocławskiego teatru Hans Schlenck²³.

21 „Aryzacja” – nadanie charakteru aryjskiego – polegała tu na zmianie libretta. Autorem pierwotnego tekstu był Armin L. Robinson (właśc. Armin Lackenbach), austriacki wydawca muzyczny i autor popularnych tekstów do rewii i operetek. Po dojściu Hitlera do władzy wyjechał z Niemiec. Mieszkał w Szwajcarii, Austrii, Francji i Wielkiej Brytanii, wreszcie wyjechał do USA.

22 Rozkaz Komendantury nr R. 43/02.18 z 9 lutego 1943, APMAB.

23 Rozkaz Komendantury nr R. 43/03.12 z 12 marca 1943, APMAB.

Dodajmy, że Wydział VI organizował też sporadycznie uroczyste spotkania i widowiska estradowe z okazji świąt i uroczystości państwowych. Przykładem tego były obchodzone 28 marca 1943, z udziałem niemieckiej ludności zamieszkałej w okolicach obozu, dni Wehrmachtu. W obchodach święta uczestniczyli wyłącznie Niemcy, legitymujący się ważnym dowodem osobistym. Dla Polaków wstęp był wzbroniony. Całość otwierał o godz. 14.00 wspólny obiad, jak pisano „z ciastem i kawą”, po czym prezentowane były przygotowane przez zaproszonych artystów występy estradowe pod tytułem *Grossen bunten Nachmittag* (*Wielkie kolorowe popołudnie*). Organizatorem spotkania był Wydział VI oraz aktor z zespołu teatru bytomskiego Fritz Hartwig i Instytut KdF w Katowicach (KdF-Gaundinststelle Katowitz)²⁴.

Zaproszenia, także dla dzieci, na tego rodzaju uroczyste spotkanie otrzymywano po wcześniej uzyskanej pozytywnej rekomendacji osoby zaufanej. Gościom wyznaczano miejsce, którego nie można było do końca wieczoru zmienić. W ramach programu artystycznego występowali aktorzy Teatru Górnośląskiego z Bytomia (Oberschlesisches Landestheaters Beuthen, część kombinatu artystycznego Beuthen/Gleiwitz/Hindenburg): Arturo Scalorbi – tenor, Greetje Burbach – sopran, Georg Brand – ksylofonista z teatru w Katowicach, Leni Bach – wirtuozka akordeonu, Hildegard Krock – tancerka solowa, dawniej w zespole teatru Metropol w Berlinie; piosenki i monologi estradowe wykonywał Herbert Mandel z teatru w Raciborzu

24 KdF – Kraft durch Freude (Siła przez radość) – organizacja masowa założona w listopadzie 1933. Jej celem było zgodne z ideologią narodowego socjalizmu integrowanie robotników z bezklasową „wspólnotą narodową” (Volksgemeinschaft) za pomocą masowej turystyki, sportu i rekreacji oraz imprez kulturalnych, a przez to – zwiększenie wydajności pracy. W czasie wojny zajmowała się głównie wsparciem frontu w zakresie zapewnienia żołnierzom niemieckim „kulturalnej rozrywki”. W Katowicach znajdowała się jej placówka okręgowa. Mieściła się ona w byłym Domu Powstańca Śląskiego.

Heinz Huber, dyrektor teatru w Bytomiu od 1938 roku, współorganizator występów dla załogi SS w KL Auschwitz. Fot. z 1940

Hans Schlenck, aktor, dyrektor teatru we Wrocławiu, członek SS, współorganizator występów dla załogi SS w KL Auschwitz.

(Oberschlesische Grenzlandtheater Ratibor). Ponadto w wykonaniu Trupy Rolanda (Rolando-Truppe) prezentowane były popisy akrobatów i żonglerów-antypodystów, a solistom towarzyszyła zabrzańska kapela taneczna Zocka, z pianistką Johanną Wynen. Nad całością czuwał Martl Hartwig, były członek zespołu teatru bytomskiego²⁵.

W tym czasie – od 22 marca do 25 czerwca – w Birkenau trwały prace nad uruchomieniem komór gazowych i czterech krematoriów. Umożliwiały one jednoczesny mord i unicestwienie tysięcy osób z przybyłych do obozu transportów. W ten sposób w większości ginęli Żydzi przywożeni z utworzonych przez SS obozów przejściowych i gett we Francji, Holandii, Belgii, Grecji, Czechosłowacji, Jugosławii, Polski i Włoch. W mieście zaczął być dotkliwie odczuwany smród ciał palonych

25 Rozkaz Komendantury nr R. 43/03.23 z 23 marca 1943, APMAB.

Schauspielhaus Breslau (dzisiejszy Teatr Polski we Wrocławiu).
Pocztówka z 1935

w dołach ziemnych i męczący dym z uruchamianych krematoriów. Nocami widoczne były z daleka na niebie łuny. W takich okolicznościach zespół Gauthier Magdeburg-Anhalt wystawił dla załogi wartowniczej SS 1 kwietnia 1943 na scenie Kameradschaftsheimu znaną na gruncie niemieckim komedię w 3 aktach Kurta Sellnicka *Hilde und die vier PS* (*Hilda i 4 KM*; w 1936 adaptowana na film), w reżyserii Wilhelma Alexandra Metha i w scenografii przygotowanej przez esesmanów z garnizonu KL Auschwitz. W widowisku udział wzięli: Traudel Ludwig, Erika Hildebrandt, Hilde Rohrbeck, Gert Aschenbach, Willi Ludwig i Wilhelm Alexander Meth²⁶.

Tego dnia także SS-Brigadeführer prof. dr Carl Clauberg otrzymał do dyspozycji na terenie obozu macierzystego blok 10, z przeznaczeniem na kontynuację doświadczeń sterylizacyjnych zapoczątkowanych przez niego na wybranych kobietach. Podobnie jak dr Horst Schumann, starał się on opracować taką metodę, która umożliwiłaby SS masową sterylizację całych narodów skazanych przez nazistów na zagładę. Równocześnie 3 kwietnia do Birkenau przybył transport 2 800 Żydów

26 Tamże.

Inger Karén jako Kundry w *Parsifalu*
Wagnera (Sopot). Pocztówka z 1936

Johannes Riemann.
Pocztówka sprzed 1939

Horst Bogislav von Smelding.
Fot. z 1940,
Stadtmuseum Dresden

Arturo Scalorbi.
Fot. z „Oberschlesische Wanderer”
z 4 września 1938 (nr 243)

z Grecji – mężczyzn, kobiet i dzieci z Salonik. Po selekcji jako więźniów do obozu skierowano 334 mężczyzn i 258 kobiet. Pozostałe 2 208 osób zagazowano i spalono²⁷. Równocześnie w dniu następnym do użytku oddane zostało krematorium nr V wraz z komorami gazowymi w Birkenau, konstrukcyjnie identyczne z tym uruchomionym 22 marca 1943²⁸. Komory gazowe i piece krematoryjne – obok organizowanych dla garnizonu SS widowisk – tworzyły dwie odrębne i nieprzystające do siebie równoległe rzeczywistości.

Świadczy o tym między innymi wystawiona dla załogi SS KL Auschwitz dzień później, 4 kwietnia 1943, przez Städtischen Bühnen Kattowitz-Königshütte na scenie Kameradschaftsheimu facecja Karla Hansa Jaegera *Gitta hat einen Vogel* (*Gitta ma ptaka*), w reżyserii Willego Gade, scenografii Hansa Benescha, z udziałem Gerty von Elmpt, Elsy Petry, Bärbel Wolff, Willego Poppa, Karla Hansa Jägera, Heinza Brennera i Bernarda Wilferta²⁹. Można przypuszczać, że praktyka organizowania dla załogi SS KL Auschwitz dwóch-trzech teatralnych widowisk komediowych w miesiącu była stała. 27 kwietnia 1943 o godz. 20.30 w dużej sali Kameradschaftsheimu zaprezentowano program variété zatytułowany *Humorvoller Angriff* (*Humorystyczny atak*)³⁰. Organizatorem wieczoru był tradycyjnie Oddział VI, tym

27 Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka 1992, s. 387.

28 Tamże, s. 387.

29 Rozkaz Komendantury nr R. 43/03. 27 z 27 marca 1943, APMAB.

30 27 kwietnia 1943 o godz. 2.00 w nocy z komanda piekarnia (Bäckerei Landsmann) zbiegł wraz z dwoma kolegami rotmistrz Witold Pilecki, posługujący się w obozie nazwiskiem Tomasz Serafiński, autor tak zwanego Raportu Pileckiego. Raport był jednym z pierwszych i najważniejszych świadectw zbrodni dokonywanych w KL Auschwitz, jakimi za pośrednictwem rządu w Londynie dysponowali zachodni alianci. Zawarte tam informacje o nieludzkich warunkach życia i pracy w obozie, a także o bezmiarze niemieckich zbrodni, były olbrzymim wstrząsem.

razem jednak we współpracy z gościnnym zespołem Heinza Virneburga z Wrocławia, w porozumieniu z biurem regionalnym KdF-Gaundinststelle w Katowicach. Występowali między innymi Sonja Köhler i jej trio taneczne z Marianne Orloff i Peterem Bergiem, a także Willi Brettschneider – komik, Josef Gräf – artysta dudziarz, Erno – żongler, Willi Schneider – saksofonista oraz Manfred Zalden – głośny austriacki kompozytor i piosenkarz, wykonawca szlegierów popularnych w latach trzydziestych i podczas wojny. Zapewne jego występ sprawił, że w treści ogłoszonego przez Rudolfa Hössa rozkazu znalazła się informacja o rezerwacji trzech pierwszych rzędów dla gości i dowódców i przeznaczeniu kolejnych 5–6 rzędów dla pozostałych członków SS i ich żon³¹.

Te porządkowe i dyscyplinujące widownię uwagi zamieszczone zostały także w Rozkazie Komendantury z 7 maja 1943 z okazji gościnnego występu 11 maja 1943 Teatru Morawsko-Ostrawskiego z czteroaktową operetką austriackiego kompozytora pochodzenia czeskiego Ralpha Benatzky'ego³² *Bezauberndes Fräulein* (*Rozkoszna dziewczyna*), przygotowaną pod kierownictwem muzycznym Ernsta Schickedanza. Całością dyrygował Otto Fassler, scenografia Karla Türcke, w roli tytułowej wystąpiła Fella Witt z zespołu wiedeńskiego Raimund Theater. W wydanym z tej okazji rozkazie po raz kolejny zwrócono uwagę na konieczność zajmowania na widowni wyłącznie wyznaczonych miejsc. Podkreślono, że członkom załogi nie wolno wprowadzać dziewcząt i siadać z nimi w rzędach zarezerwowanych dla żon funkcjonariuszy SS, zabroniono także szeregowym SS zasiadać na miejscach zarezerwowanych dla przełożonych³³.

31 Rozkaz Komendantury nr R. 43/04. 19 z 19 kwietnia 1943, APMAB.

32 Warto dodać, że ponieważ małżonka kompozytora była pochodzenia żydowskiego, ten w 1938 roku wyemigrował do USA.

33 Rozkaz Komendantury nr R. 43/05.07 z 7 maja 1943, APMAB.

Fakt, że tego rodzaju uwagi porządkowe zajmowały komendanturę obozu w dniach masowych mordów, wydaje się potwierdzać wszelkie uwagi Hannah Arendt o „banalności zła”³⁴. Jego wykonawcy byli bowiem, poza służbą wartowniczą na terenie obozu, przeciętnymi odbiorcami sztuki scenicznej, upominającymi się o przywilej dostępu do kultury i możliwość zajmowania lepszego miejsca. Pozioma podłoga w stołówce nie zapewniała bowiem dalszym rzędom dobrej widoczności, stąd wśród widzów znana była praktyka siadania na parapetach okien.

Komendantura obozu, organizując dla załogi SS widowiska teatralne i koncerty muzyczne, zdawała się starać usilnie o zapewnienie momentu wytchnienia dla pełniących „służbę” członków SS. Zabiegała przy tym o to, aby imprezy te były powszechnie akceptowane. Przykładem tego była między innymi zawarta w rozkazie z 14 maja 1943 rekomendacja Rudolfa Hössa, dotycząca koncertu muzycznego, zatytułowanego *Stunde heiterer Musik* (*Godzina pogodnej muzyki*), zorganizowanego w małej sali Kameradschaftsheimu, w dniu 21 maja. Zachęcając do udziału w nim, Lagerkommandant pisał: „Występy są łatwe do zrozumienia i od razu wciągające, dzięki czemu nawet osoby bez wcześniejszego wykształcenia muzycznego będą się świetnie bawić tego wieczoru” („Die darbitungen sind leicht verständlich und unmittelbar ausprechend, so dass auch der musikalisch nicht vorgebildete einen grossen Genuss von diesem Abend davonträgt”)³⁵. Nad całością czuwał kapelmistrz Ernst Zeidler-Hiltpold z Teatru Opery w Katowicach. W programie wieczoru były utwory Josepha Haydna, Wolfganga Amadeusa Mozarta, Franza Schuberta, Antonína Dvořáka i Luigi Boccheriniego. Wśród wykonawców: Wilma Peer – sopran, Heinz Hinsenbrock – pianista i kapelmistrz,

34 Hannah Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, Znak, Kraków 1998.

35 Rozkaz Komendantury nr R. 43/05.14 z 14 maja 1943, APMAB.

Heinrich Münch – altówka, Helmut Auer – wiolonczela, a także Fred Malige – skrzypce. Ten ostatni od 1940 roku był kapelmistrzem w Katowicach³⁶. W trakcie wspomnianego godzinnego występu grał drugie skrzypce³⁷. Koncert w maju 1943 roku był bezpłatny. Poszczególne kompanie zobowiązane były wyznaczyć po 20 osób do udziału. Samo dowództwo zadeklarowało udział 30 uczestników³⁸.

W trzy dni po wspomnianym koncercie, 25 maja 1943, tym razem w dużej sali Kameradschaftsheimu pokazana została rewia *Zwei Stunde bunt und heiter* (*Dwie godziny kolorowo i wesoło*). Jej organizatorem był Oddział VI w powiązaniu z KdF w Katowicach. W programie – obok instrumentalistów, tancerek, komików i parodystów – występowali także kuglarze, żonglerzy, iluzjoniści i wszelkiego rodzaju magicy. Równocześnie, tego właśnie dnia, decyzją lekarza obozowego w Birkenau zagazowano 507 Romów oraz 528 Romek. Wśród zamordowanych byli Romowie z Białegostoku i z Austrii, przywiezieni do obozu 12 maja 1943³⁹.

Kolejne gościnne występy przeplatane były systematycznymi zbiorowymi mordami za sprawą oddawanych do użytku, w tym czasie niemal co dwa tygodnie, kolejnych komór gazowych i krematoriów. 22 marca 1943 ukończono budowę

36 Co ciekawe, w 1923 roku był aktywistą Komunistycznej Partii Niemiec (KPD) w kierownictwie tak zwanej Roten Blaskapelle. Po wojnie w 1952 roku skomponował *Lenin-Kantate*, natomiast w 1959 roku *Preludium i fugę* na cześć wschodnioniemieckiego ruchu związkowego.

37 Ernst Klee, *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Verlag S. Fischer, Frankfurt a. M. 2007. Tam też we fragmentach odnajdujemy różne inne wiadomości dotyczące obrazu działalności teatru katowicko-chozowskiego w latach wojny i okupacji oraz informacje na temat występów dla załogi obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau.

38 Rozkaz Komendantury nr R. 43.05.14 z 14 maja 1943, APMAB.

39 Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, dz. cyt., s. 426.

krematorium IV i trzech komór gazowych o pojemności 1 500, 800 i 750 ludzi. Identyczne w konstrukcji krematorium nr V ukończono 4 kwietnia 1943.

7 czerwca w Kameradschaftsheim der Waffen SS Auschwitz wystąpił Teatr Górnośląski z Bytomia z komedią muzyczną Lee Lenza *Heimliche Brautfahrt* (*Sekretna podróż poślubna*). Organizatorami widowiska był Oddział VI i dyrektor teatru bytomskiego Heinz Huber. W rolach głównych wystąpili Eva Quaiser i Axel Rulfs. Orkiestrą dyrygował Egon Maiwald. Scenografię przygotowała Herta Barth⁴⁰.

Wracając do występów teatru katowickiego w Auschwitz, przypomnijmy, że 17 czerwca 1943 roku zespół przedstawił program zatytułowany *Grossen bunten Abend* (*Gesang – Tanz – Heitere Vorträge*) [*Wielki kolorowy wieczór (śpiew – taniec – wesołe monologi)*], w trakcie którego występował między innymi tenor Paul Schmidtmann, a także Gerta von Elmpt – śpiewaczka i tancerka, Ulla Lehmann – sopran, Leni Werell – tancerka solowa, Maria Cerowska – tancerka solowa, Willi Popp – komik, Jorg Watzka – baletmistrz, Jozef Sokol – tancerz solowy. Akompaniował na fortepianie Heinz Hinsenbrock. Prezentowano wesołe monologi, skecze i sceny taneczne.

Niepełny zbiór rozkazów Komendantury KL Auschwitz nie pozwala na zgromadzenie pełnej wiedzy o wszystkich widowiskach organizowanych dla garnizonu SS w okresie od drugiej połowy czerwca do końca września 1943. Wiemy jedynie, że 24 września na scenie Kameradschaftsheimu zaprezentowany został *Program rozrywkowy* (*Lustige Variet *), zorganizowany przez Wydział VI i KdF-Gaundinststelle Kattowitz, z udziałem aktorów i muzyków katowickich, iluzjonisty Guido Schaeffera, ekwilibrystów, mandolinistów,

40 Rozkaz Komendantury nr R. 43.06.02 z 2 czerwca 1943, APMAB.

Maria Landrock.
Pocztówka sprzed wojny

Bärbel Wolff w niezidentyfikowanej
roli z teatru w Heidelbergu.
Pocztówka z autografem z 1928

Heinz Brenner, aktor i poeta,
w latach 1941–1944 aktor w Chorzowie i Katowicach. Fot. z 1972

Greetje Burbach-Scalorbi.
Fot. z „Oberschlesische Wanderer” 1938,
nr 243 (4 września)

Axel Rulfs. Fot. z programu Teatru Górnośląskiego na sezon 1941/1942

Eva Quaiser.
Pocztówka z autografem

stepujących tancerzy, a także artystów biorących udział w igrzyskach olimpijskich i Kapeli Leo⁴¹.

Następny występ mający na celu wzmocnienie morale odbył się 4 października 1943 roku o godzinie 20.00. Na widowni znaleźli się wyjątkowo goście z miasta⁴². Sztukę Karla Hansa Jägera *Gestörte Hochzeitsnacht (Zepsute wesele)* zaprezentował zespół Städtischen Bühnen Kattowitz-Königshütte, był obecny także autor. Całość zorganizował Oddział VI, z udziałem KdF-Gaundinststelle Kattowitz, przy

41 Rozkaz Komendantury nr R. 43. 08. 18 z 18 sierpnia 1943, APMAB. Dodajmy, że 24 września 1943 na polecenie kierownika obozu w bunkrze bloku 11 osadzeni zostali trzej więźniowie polityczni – Polacy: Władysław Węgielek, Władysław Zatorski i Józef Augustyniak, a także ujęty w czasie ucieczki Żyd Gert Lemmel. Wszyscy oni rozstrzelani zostali 28 września 1943.

42 Równolegle w dniu tym po raz pierwszy zatrudniono 250 więźniów z KL Auschwitz w podobozie (Aussenkommando) Brünn (Brno), przy wykańczaniu gmachu Technicznej Akademii SS i Policji. Zob. Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, dz. cyt., s. 532.

Manfred Zalden.
Pocztówka z autografem

Willi Bretschneider.
Pocztówka z 1920

Fritz Hartwig, aktor teatru bytomskiego w sztuce *Der rechte Weg*.
Pocztówka sprzed 1939

Jupp Hussels jako konferansjer
w Kabarett der Komiker w Berlinie,
styczeń 1938. Fot. Willy Prager

współudziale dyrektora teatru Otto Wartischa. Reżyserował Karl Hans Jäger, scenografia Hans Benesch. W widowisku udział wzięły: Bärbel Wolff, Gertrud Seitz, Else Petry, Olga Plitsch, Anni König, a także panowie: Heinz Brenner, Otto Hermann Kempert, Hans Flössel i Erich Heil. Na widowni obok członków SS znajdowali się niemieccy mieszkańcy Oświęcimia, w tym młodzież od lat osiemnastu, a także osoby pracujące w szpitalach wojskowych, rolnictwie, Centralnym Kierownictwie Budowlanym (Zentralbauleitung) i Oddziale Mieszkaniowym⁴³.

Do wyjątkowo ciekawych wydarzeń zaliczyć należy występ 23 listopada 1943 Teatru Morawsko-Ostrawskiego z dramatem przedstawiciela niemieckiego naturalizmu Maxa Halbego *Der Strom (Strumień)*.

Wiadomo także, że występy muzyków i aktorów katowickich pod kierownictwem Otto Wartischa dla załogi obozu organizowane były często. 26 października 1943 roku w Auschwitz gościł zespół katowickiego Opernhausu z operetką Williego Kollo *Die Frau ohne Kuss (Kobieta bez pocałunku)*, z muzyką Waltera i Williego Kollo. Wiemy ponadto, że po tym wydarzeniu 28 listopada

43 W 1943 trwały masowe transporty Żydów do Birkenau. Między innymi 23 października przywieziono z Rzymu 1 035 Żydów, kobiet, mężczyzn i dzieci. Po selekcji do obozu skierowano 149 mężczyzn i 47 kobiet. Pozostałych 839 osób zagazowano w komorze i spalono. Równocześnie z Bergen-Belsen przywieziono 1 800 Żydów polskich – mężczyzn, kobiet i dzieci, posiadających paszporty zezwalające na wyjazd do państw Ameryki Południowej. Byli to tzw. Żydzi do wymiany (Austauschjuden). Zostali rozdzieleni na rampie w Birkenau (kobiety przewieziono do krematorium II, a mężczyzn do krematorium III) i wprowadzeni pod pozorem dezynfekcji do rozbieralni. Wtedy kobiety zorientowały się, że czeka je śmierć. W desperackim odruchu obrony zaatakowały esesmanów. Jednemu z nich zdołały wyrwać rewolwer i trzykrotnie go postrzelić oraz ranić drugiego. Wezwani na pomoc kolejni esesmani zastrzelili część zbuntowanych kobiet, a pozostałe wpędzili do komór gazowych i zagazowali. W efekcie tego buntu jeden esesman zmarł, drugi do końca życia utykał, trzeci stracił w wyniku odgryzienia nos.

w sali Kameradschaftsheimu der Waffen SS, pokazany został wyłącznie dla dzieci funkcjonariuszy SS film *Kot w butach* (dla ok. 50 osób). Natomiast występy artystów z Katowic zamykał 29 listopada koncert symfoników pod kierownictwem Otto Wartischa, zatytułowany *Beschwingte Musik* (*Skrzydłata muzyka*), z udziałem solistów operowych⁴⁴.

Tego dnia w Birkenau zmarła na tyfus zasłużona dla Teatru im. Stanisława Wyspiańskiego w Katowicach 35-letnia aktorka Walentyna Aleksandrowicz-Kielanowska, żona jednego z najwybitniejszych w latach międzywojennych katowickich reżyserów teatralnych Leopolda Pobóg-Kielanowskiego. Artystka występowała nie tylko jako aktorka, ale i współpracowała z Polskim Radiem w Katowicach, była autorką sztuki *Jej syn* (1938), a także adaptowała dla potrzeb sceny powieść Michała Choromańskiego *Zazdrość i medycyna*. Nie była pierwszą ofiarą obozu spośród artystów katowickich.

1 września 1942 zmarł w Auschwitz Stefan Czajkowski, wybitnie uzdolniony odtwórca ról amantów i bohaterów w wielkim repertuarze romantycznym w latach 1933–1937. Wznosząc wysoko poziom polskiej sztuki aktorskiej i dramaturgii romantycznej, był jednym z najważniejszych protagonistów toczącej się w owym czasie na terenie Górnego Śląska rywalizacji Teatru im. Stanisława Wyspiańskiego z Oberschlesischen Landestheaters Beuthen. Gdy się pamięta o ówczesnym zaangażowaniu aktorów bytomskich, nie zaskakuje fakt, że w latach wojny często manifestowali swoje wsparcie dla garnizonu SS KL Auschwitz. Przykładowo 11 grudnia 1943 wystąpili z wesołym programem rozrywkowym⁴⁵.

44 Rozkaz Komendantury nr 43.06.02.2

45 Kilka godzin wcześniej z Włoch przywieziono 600 Żydów aresztowanych w Mediolanie i w Weronie. Po selekcji do obozu skierowano 61 mężczyzn oraz 35 kobiet. Pozostałe 504 osoby zagazowano i spalono. Zob. Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, dz. cyt., s. 578.

Ofiara KL Auschwitz-Birkenau – Stefan Czajkowski.
Na zdjęciu w roli Maurycego Saskiego w *Adriannie Lecouvreur*, reż. Wacław
Radulski, Teatr im. Juliusza Słowackiego w Krakowie, prem. 2 maja 1939.
Zbiory IT

Ofiara KL Auschwitz-Birkenau – Walentyna Aleksandrowicz-Kielanowska.
Na zdjęciu w roli Lokatorki w *Moralności pani Dulskiej*, reż. Leopold Pobóg-Kielanowski, Teatr im. Stanisława Wyspiańskiego w Katowicach, prem. 13 maja 1937.
Fot Czesław Datka / NAC

27 stycznia 1944 po raz kolejny wystąpił zespół teatru z Ostrawy ze sztuką ludową Ernsta Schäfera *Grosse Nummer* (*Wielki numer*)⁴⁶. Przy tej okazji w rozkazie Komendantury znalazła się informacja, że na wieczorne przedstawienia mikolajkowe w Operze Katowickiej dostępnych było kilka biletów, które rozdawano funkcjonariuszom SS bezpłatnie⁴⁷. Zainteresowani musieli jedynie zgłosić się po ich odbiór do środy każdego tygodnia. Informacje o tytułach granych sztuk i godzinach rozpoczęcia przedstawień zamieszczały gazety codzienne. Tytuły widowisk wywieszano także na czarnej tablicy w siedzibie Oddziału VI⁴⁸.

Kolejny znany nam wieczór teatralny zorganizowany w celu wsparcia wojska, w tym przede wszystkim funkcjonariuszy garnizonu SS, odbył się 8 lutego 1944 o godz. 20.00. Tym razem gościnnie wystąpił niewymieniony z nazwy wrocławski teatr z komedią miłosną Svendy Rindoma *Kupfrene Hochzeit* (*Mie-dziane wesele*)⁴⁹. Po dwóch tygodniach, 21 lutego 1944, również o godz. 20.00, odbył się koncert Katowickiej Orkiestry Symfonicznej pod dyрекcją Naczelnego Dyrektora Muzycznego

46 W międzyczasie, 10 stycznia 1944, odbył się koncert orkiestry Roberta Gadena.

47 Na ile te darmowe bilety były wynikiem decyzji zaangażowanej politycznie dyrekcji teatru katowickiego, a na ile efektem środków pozyskanych z KdF, trudno orzec. Zdaniem dr Agnieszki Kity, w materiałach zgromadzonych w APMAB brak jest informacji na temat finansowania przedstawień. Pieniądze na tego typu przedsięwzięcia mogły także pochodzić z kasy Inspektoratu Obozów Koncentracyjnych (od marca 1942 roku Wydziału D SS-WVHA).

48 Rozkaz Komendantury nr R. 43/06.02.3, z 2 czerwca 1943, APMAB.

49 Rozkaz Komendantury nr SB 6/44.2 z 7 lutego 1944, APMAB. Dwa dni później, 10 lutego 1944, z Holandii z obozu Westerbork przywieziono 1015 Żydów — 340 mężczyzn, 454 kobiety i 221 dzieci. Po selekcji do obozu skierowano 142 mężczyzn oraz 73 kobiety. Pozostałe 800 osób, w tym wszystkie dzieci, zamordowano w komorach gazowych. Zob. Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, dz. cyt., s. 615.

dr. Otto Wartischa, zatytułowany *Muzyczne przysmaki z opery i operetki*, z udziałem solistów operowych: Gerty von Elmpf, Olgi Witt, Williego Poppa i Willego Friedricha. Z kolei na dzień następny planowany był występ Baletu Raimonda, zespołu tańca klasycznego z teatru Skala z Berlina, zatytułowany *Abend der Tanskunst (Wieczór sztuki tanecznej)*⁵⁰. Występ ten jednak w świetle Rozkazu SB 7. 44 prawdopodobnie nie odbył się w tym dniu, tylko dopiero 29 lutego 1944⁵¹. Natomiast w miejsce planowanego baletu w małej sali Kameradschaftsheimu miał miejsce wieczór recytacyjny. Występował dr Plass z Berlina oraz Hermann Löns, Walter Flex i Gorch Fock. Każda jednostka SS KL Auschwitz mogła na wieczór ten delegować 25 podoficerów i szeregowych, ponieważ mała sala mogła pomieścić zaledwie 160 widzów.

Czas tych występów przypadł na początki nalotów lotnictwa Aliantów, nic jednak nie wskazuje na to, aby zmniejszyła się w tym czasie ich częstotliwość: 28 marca 1944 morale wojska wzmacniał znany niemiecki amant operetkowy i filmowy z lat przedwojennych – Johannes Riemann, w programie pod wymownym ze względu na miejsce i profesję widowni tytułem *Grosser bunter Abend (Wspaniałe kolorowy wieczór)*. Od 1933 był członkiem partii nazistowskiej, w 1939 mianowany został aktorem państwowym (Staatsschauspieler). „W latach 1933–1943 zagrał w 23 filmach. Od 1931 do 1937 działał także jako reżyser i scenarzysta filmowy. Po wojnie od 1956 kontynuował działalność aktorską w filmie, radio i telewizji w RFN”⁵². W KL Auschwitz wzbudził powszechne zainteresowanie. Jego tytuł i polityczna przeszłość sprawiały, że posiadał nie tylko

50 Rozkaz Komendantury nr SB 2/44 z 7 stycznia 1944, APMAB.

51 Rozkaz Komendantury nr SB 7. 44 z 14 lutego 1944, APMAB.

52 Bogusław Drewniak, *Teatr i film Trzeciej Rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy*, Gdańsk 2011, s. 448.

liczne kontakty z wyższymi urzędnikami państwowymi, ale i cieszył się znacznymi przywilejami, obejmującymi także wysoką pensję.

Tydzień później, 3 kwietnia 1944 roku o godzinie 19.30, ponownie pojawił się teatr z Ostrawy z operetką Franza Lehára *Paganini*⁵³. Widowisko to prawdopodobnie po raz drugi zaprezentowane zostało 25 kwietnia⁵⁴. Równolegle w rozkazie SB II. 44. 2 zapowiedziany został bezterminowo występ Opery Wrocławskiej.

Rozkaz z 24 kwietnia 1944 przypominał przy okazji sytuację, o jakiej pisano już w kwietniu 1942 w trakcie otwarcia Domu Koleżeńckiego Waffen SS, kiedy to okazało się, że poszczególne oddziały SS w KL Auschwitz próbowały prowadzić działalność kulturalną na własną rękę, w porozumieniu z KdF, niezależnie od kierownictwa Wydziału VI. Przypomniano więc, że na terenie KL Auschwitz tylko kierownik Oddziału VI – Unterscharführer Knittel – ma prawo i mandat do prowadzenia rozmów z dyrekcjami teatrów o organizowaniu widowisk przy wykorzystaniu środków wsparcia pochodzących z KdF.

W pierwszych dniach maja 1944 funkcję komendanta garnizonu SS objął ponownie były komendant Auschwitz Obersturmbannführer Rudolf Höss. W celu przyspieszenia planowanych transportów Żydów węgierskich polecił rozbudowę rampy wyładowniczej, a także uruchomienie

53 Franz Lehár, który należał do ulubionych kompozytorów Hitlera, nie potępił III Rzeszy. Aby ułatwić granie operetek, których libreciści byli Żydami, zgodził się, by na afiszach nie podawano ich nazwisk. Jedną z przyczyn jego postawy był fakt, że żona kompozytora była Żydówką – udało mu się uratować ją z rąk Gestapo. Librecista *Krainy uśmiechu i Giuditte* – Fritz Löhner-Beda – był ofiarą Auschwitz, zm. 4 grudnia 1942 w podobozie Monowitz. Po wojnie Lehár twierdził, że interweniował w jego sprawie u Hitlera, ale bez skutku (zob. Lucjan Kydryński, *Usta milczą, dusza śpiewa. Opowieść o życiu i twórczości Franciszka Lehára*, Warszawa 1992, s. 220–221).

54 Rozkaz Komendantury nr SB 10/44 z 22 marca 1944, APMAB.

nieczynnych pieców w krematorium nr V, ponadto wykopanie trzech dużych i dwóch małych dołów do spalania zwłok, ponowne uruchomienie bunkra nr 2 do zabijania gazem, a także odkopanie sąsiadujących z nim dołów spaleniskowych i budowę baraków przeznaczonych na rozbieralnię. Od maja do sierpnia 1944 znów zaczęto palić zwłoki na stosach. Równocześnie, w związku z przygotowaniami przyjęcia masowych transportów węgierskich, na stanowisko komendanta wszystkich krematoriów powołano SS-Hauptscharführera Otto Molla⁵⁵.

W takiej sytuacji, 16 maja 1944, w ramach wsparcia wojska teatr bytomski zaprezentował *Der Biberpelc* (*Bobrowe futro*) Gerharta Hauptmanna, zapowiadając je zgodnie z intencjami autora jako komedię złodziejską. Tydzień później, 23 maja o godz. 20.00, odbył się znaczący w swej reprezentacyjności środowiska teatralnego *Wieczór wiedeński* z udziałem artystów zarówno Opery Państwowej oraz Burgtheatru i Volkstheatru z Wiednia, a także Central Theater (Teatru Centralnego) w Dreźnie i Opery Wrocławskiej. Wreszcie 1 czerwca 1944 miał miejsce w małej sali o godz. 20.00 koncert pianistki Ilse z udziałem aktora Paula Hierla z Państwowego Teatru w Karlsruhe (Staatstheater Karlsruhe) i Edith Morten-Hierl dawniej ze Teatru Miejskiego w szwajcarskiej Bazylei (Stadttheater Basel)⁵⁶.

Ta niezwykle aktywność kulturalna była wyrazem akceptacji dla tego wszystkiego, co działo się w obozie, legitymizowała „normalność”, „oczywistość” – z punktu widzenia niemieckich interesów narodowych – masowej zbrodni. Od 16 maja zaczęły docierać specjalnymi pociągami transporty z Żydami z Węgier. Każdy pociąg liczył

55 Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, dz. cyt. s. 654.

56 Rozkaz Komendantury nr SB 15. 44 z 13 maja 1944, APMAB.

od 40 do 50 wagonów. W każdym z nich znajdowało się około 100 osób. Przewidziano transporty III pociągów. Młodych i silnych kierowano do obozu jako tak zwany depozyt. Większość zabijano jeszcze tego samego dnia w komorach gazowych⁵⁷. 25 maja 1944 „więźniarska organizacja ruchu oporu w sprawozdaniu okresowym podała, że liczba zabitych gazem Żydów węgierskich przekroczyła już 100 000 ludzi, a służba SS przy likwidacji Żydów trwa nieprzerwanie po 48 godzin, po czym następowała ośmiogodzinna przerwa”⁵⁸.

Organizowane w takich warunkach występy teatralne odnotowujemy 23 czerwca 1944, kiedy to na scenie w KL Auschwitz pojawił się zespół Teatru Dramatycznego z Gliwic (Schauspieltheater Gleiwitz) z czteroaktową sztuką kryminalną urodzonego w 1914 roku w Bytomiu Gerharda Metznera *Der fremde Gast* (*Dziwny gość*). Tydzień później przyjechał teatr Słuka z Pragi z rewią w 12 obrazach, zatytułowaną *Perlen der Artistik* (*Perły artysty*). Ponadto kierownictwo Wydziału VI w kolejnym rozkazie informowało, że jeszcze w czerwcu w Operze Katowickiej odbędzie się wieczór pożegnalny kilkakrotnie występującej dla esesmanów na scenie w KL Auschwitz Gerty von Elmpt⁵⁹.

Kolejne fragmentaryczne dane związane ze wsparciem wojsk dotyczą gościnnego występu aktorki i piosenkarki filmowej Marii Landrock i jej berlińskiego zespołu 18 lipca 1944 oraz gościnnego występu orkiestry tanecznej Bernharda Ettého i jego solistów 27 lipca 1944⁶⁰.

57 Danuta Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, dz. cyt., s. 662.

58 Tamże, s. 671.

59 Jak napisano, dokładną datę planowanych uroczystości zainteresowani mogli zobaczyć na plakatach. Ponadto podano, że nowe biura Oddziału VI zlokalizowane zostały w pokojach nr 19, 20 i 21 w budynku komendantury. Rozkaz Komendantury nr SB 17/44.2 z 9 czerwca 1944, APMAB.

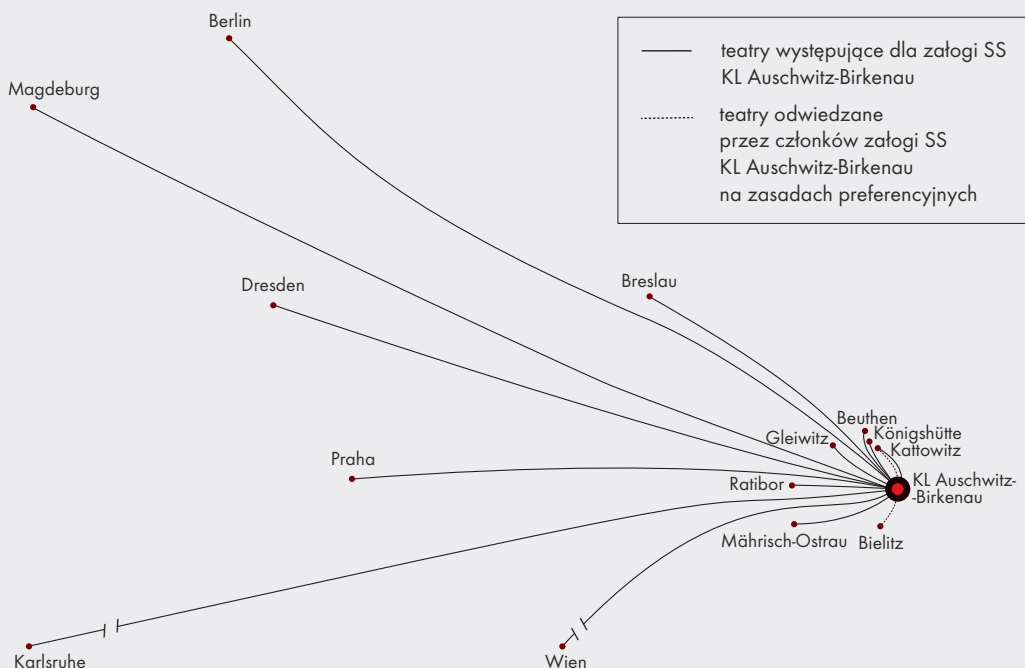
60 Rozkaz Komendantury nr SB 19.44.2 z 14 lipca 1944, APMAB.

Ostatnie znane widowiska dla członków garnizonu SS KL Auschwitz miały miejsce 12 grudnia 1944 o godz. 20.00, kiedy to w dużej sali wystąpił wraz z Berliner Ensemble znany i popularny aktor filmowy Jupp Hussels, a następnie 19 grudnia wystąpił dla garnizonu SS zespół taneczny Hansa Langena z udziałem solistów, chóru i tancerzy solowych⁶¹.

Był to jednak już okres narastającej liczby ucieczek, jak i buntu Sonderkommanda, a także czas wzmożonego terroru SS i wywózki więźniów do obozów koncentracyjnych w głąb III Rzeszy. Z końcem listopada 1944 rozpoczęło się zacieranie śladów zbrodni, w tym rozbiórka i niszczenie krematoriów. Do końca funkcjonowało jedynie krematorium nr V⁶².

61 Rozkaz Specjalny (Sonderbefehl) nr 30/44 z 11 grudnia 1944. Zob. *Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslager Auschwitz 1940–1945*, red. Norbert Frei i inni, Monachium 2000, s. 520. Podkreślmy, że teatry III Rzeszy oficjalnie decyzją ministra propagandy i oświecenia publicznego Josepha Goebbelsa zamknięte zostały 1 września 1944. Ich występy po tym terminie na terenie KL Auschwitz świadczą dobitnie o zaangażowaniu organizatorów w proces masowych mordów narodów Europy.

62 Danuta Czech, *Kalendarz...*, dz. cyt., s. 598.

Teatry występujące dla obozowej załogi SS (kolejność według intensywności udokumentowanych relacji):

K a t t o w i t z , K ö n i g s h ü t t e – Städtische Bühnen Kattowitz-Königshütte (ze sceną operową w Katowicach i dramatyczną w Chorzowie);

B e u t h e n , G l e i w i t z – Oberschlesisches Landestheater Beuthen (sceny w Bytomiu, Gliwicach, Zabrze);

M ä h r i s c h - O s t r a u (Protektorat Czech i Moraw) – Stattheaters Mährisch-Ostrau w Ostrawie;

B r e s l a u – Schauspielhaus Breslau z Wrocławia;

B e r l i n – teatr Skala, Berliner Ensemble, pojedynczy artyści i grupy estradowe;

D r e s d e n – Sächsischen Staatstheater Dresden i Central Theater z Drezna;

M a g d e b u r g – Gautheater Magdeburg-Anhalt;

P r a h a (Protektorat Czech i Moraw) – teatr Sluka;

W i e n – udział artystów Burgtheatru i Volkstheatru z Wiednia w składanece estradowej;

R a t i b o r – udział członka zespołu Oberschlesische Grenzlandtheater Ratibor z Raciborza w składance estradowej;

K a r l s r u h e – Staatstheater Karlsruhe – udział członka zespołu w składance estradowej;

B i e l i t z – Stadtheater Bieliz (Bielsko) – nie występował w obozie, natomiast, tak jak teatr katowicki, oferował zniżkowe bilety dla załogi SS.

Opr. Janusz Legoń

Selekcja na rampie w Birkenau, maj–czerwiec 1944,
w głębi długie szeregi więźniów w drodze do komór gazowych.
Poniżej: załadunek dobytku, który więźniowie musieli pozostawić na peronie.
Źródło: Lili Jacob / Fortepan

Esesmani w oczekiwaniu na kolejny transport (zdjęcie górne).
Poniżej: sortowanie butów pozostałych po więźniach obozu.
Źródło: Lili Jacob / Fortepan

Wspólny cel równoległych rzeczywistości

Widowiska prezentowane dla członków garnizonu SS w KL Auschwitz-Birkenau miały istotne znaczenie dla utrwalania i motywowania ich do codziennej, zbrodniczej działalności. Bilans organizowanych w latach istnienia obozu wydarzeń teatralnych zaskakuje liczbą i stopniem zaangażowania środowiska teatralnego z całych Niemiec. Dla członków garnizonu SS w KL Auschwitz-Birkenau przeciętnie dwa, trzy razy w miesiącu występowały teatry z Katowic, Chorzowa, Bytomia, Gliwic, Wrocławia, Ostrawy, Wiednia, Drezna i Berlina, a także zespół opery i orkiestry symfonicznej z Katowic. Prezentowały one niemal wyłącznie banalny, płytki, przeciętny repertuar, obejmujący lekką operetkę, komedie, występy estradowe i koncerty. Odpowiadał on poziomowi intelektualnemu i kulturalnemu odbiorców, choć wykonawcy legitymizowali się często sporym, poważnym dorobkiem.

Artyści teatru, podporządkowani ideologii narodowego socjalizmu, kształtowali swoją ofertę zgodnie z obowiązującymi zaleceniami, uwzględniając również kryteria rasowe. Władza traktowała teatr jako skuteczny środek propagandowy. Ten sposób myślenia o roli teatru w życiu społeczno-politycznym miał długą tradycję w Niemczech. Wystarczy przytoczyć słowa cesarza Wilhelma II, wypowiedziane w operze berlińskiej w czerwcu 1898 roku: „Das Theater ist auch eine meiner Waffe” (Teatr jest również jedną z moich broni), aby uświadomić sobie, że działalność teatrów niemieckich, obok aspektu społeczno-kulturalnego, miała od lat swoje głębokie podłoże nacjonalistyczne. Stereotypy i obrazy pojawiające

się w nazistowskiej propagandzie teatralnej nie były więc nowe. Znacząca różnica polegała na tym, że występujące w Auschwitz-Birkenau teatry swoją obecnością wspierały mordowanie i prześladowanie milionów ludzi w imię narodowego socjalizmu.

Równocześnie działania teatralne ukierunkowane na załogę SS KL Auschwitz-Birkenau były formą nagrody za wzorowe wykonywanie obowiązków. Zbrodnie i tortury stanowiące codzienność obozu były konsekwencją wyzwolenia przez nazistów drzemiących w człowieku pobudek sadystycznych i skierowania ich przeciwko więźniom, odczłowieczonym za pomocą intensywnej propagandy. Były efektem brutalnego szkolenia i obowiązującego każdego esesmana specjalnego kanonu oprawcy – twardego i pozbawionego litości, prezentującego „nieugiętą twardość serca” wobec cierpiącego więźnia. Były ponadto sposobem na odreagowanie własnego niepowodzenia, ale także efektem oczekiwania na tego rodzaju brutalne zachowania ze strony najbliższego środowiska. Wpisana w codzienną praktykę bezduszość znajdowała uznanie u odbywających służbę kolegów i przełożonych. Obserwacja kary chłosty i pierwszych egzekucji była niemal formą inicjacji dla esesmanów rozpoczynających służbę w obozie koncentracyjnym.

Sztuka teatru była w tej sytuacji „kulturowym przedłużeniem maszyny wojkowej”⁶³, przykładem nowego, propagandowo-kulturowego rodzaju broni, a przy okazji

63 Anselm Heinrich, *Theatre as Weapon of War: German Language Theatres Across Occupied Europe During WWII*, „Critical Stages/Scènes critiques. The IATC journal/Revue de l'AICT” June/Juin 2023, no. 27, <https://www.critical-stages.org/27/theatre-as-weapon-of-war-german-language-theatres-across-occupied-europe-during-wwii/>, dostęp: 14 stycznia 2025. Wersja polska dostępna na: <https://miesiecznik-wobec.pl/teatr-jako-bron-wojny-teatry-jezyka-niemieckiego-w-okupowanej-europie-podczas-ii-wojny-swiatowej-anselm-heinrich/>.

pozorem normalności. Miała stwarzać wrażenie, że służba w obozie, to prostu jakaś praca, za którą należy się nagroda, awans, dopuszczenie do limitowanych dóbr i rozrywek. Równocześnie organizowane na rzecz SS występy teatralne były formą społecznego wsparcia dla funkcjonariuszy i strażników, mającą pomóc zachować względną równowagę psychiczną w życiu prywatnym. Skoro nie były to sztuki rozwijające czy stawiające pytania, a jedynie błahe operetki, komedie i występy rozrywkowe, zespół przekonań zdobytych w trakcie szkoleń w szeregach SS nie był zagrożony. Indoktrynowani członkowie SS nie otrzymywali od teatru narzędzi do krytycznej refleksji, nie prezentowano im również nowatorskich zjawisk artystycznych. Ale też tego nie oczekiwali. Dostarczano im prostych treści, gotowych do bezrefleksyjnej konsumpcji.

Fakt, że mordujący w ciągu dnia zbrodniarze wieczorami zasiadali na widowni Kameradschaftsheim der Waffen SS i wspólnie przeżywali uproszczone perypetie i losy scenicznych bohaterów, oglądali popisy artystów estradowych, a także byli widzami występów baletowych oraz słuchaczami koncertów muzycznych, nobilitował ich i utwierdzał w przekonaniu o dobrze spełnionym obowiązku. Wśród sobie podobnych na widowni czuli się w pełni akceptowani. Ewentualne niepokojące pytania lub wątpliwości sztuka teatru miała oddalić, pomóc uznać za nieważne, pozwolić na moment zapomnieć. Spełniała zatem ważną funkcję emocjonalną.

Czy można twierdzić, że artyści sceny byli współuczestnikami zbrodni? Przyjeżdżali do KL Auschwitz-Birkenau dobrowolnie, niejednokrotnie z bardzo daleka, i za sprawą swojej sztuki dawali wyraz akceptacji dla tego wszystkiego, co działo się w obozie. Za sprawą prezentowanych widowisk esesmani nie tylko utwierdzali się w swojej zbrodniczej działalności, ale i nabierali przekonania o jej słuszności. Służyły temu przede wszystkim przekazywane treści – łatwe

w odbiorze i zgodne obowiązującymi hasłami politycznymi. Mówiły między innymi o rzekomej dyskryminacji rasowej rdzennych Niemców w krajach Europy Wschodniej i o konieczności zjednoczenia całego społeczeństwa niemieckiego w walce przeciwko spiskującemu przeciw niemu „żydobolszewizmowi” z Amerykanami i Anglikami na czele.

Z punktu widzenia jakości artystycznej teatry występujące dla załogi KL Auschwitz-Birkenau prezentowały propozycje konwencjonalne i zachowawcze, wykorzystujące wypracowane wzorce i metody pracy, w znakomitej większości mające charakter rozrywkowy. Teatry te nie prowokowały do myślenia, nie psuły samopoczucia zadowolonych z siebie esesmanów. Przede wszystkim wbrew wszystkiemu i wszystkim – bawiły. Dodajmy, że obok zespołów teatralnych często w KL Auschwitz-Birkenau prezentowały się, posiadające luźną strukturę, zespoły estradowe artystów filmu i baletu, występujące z towarzyszeniem zespołów muzycznych. W sumie kilkuset niemieckich aktorów, śpiewaków i muzyków swoją sztuką usprawiedliwiało ludobójstwo rozgrywające się w sąsiedztwie teatralnej sceny.

Te dwie równoległe rzeczywistości z pozoru różniło niemal wszystko. Wspólny był jednak ostateczny cel – masowy mord zorganizowany na skalę przemysłową. Wszyscy wiedzieli, co się w Auschwitz-Birkenau dzieje. Odór dymu z dołów spaleniskowych i kominów pieców krematoryjnych niósł się daleko poza tereny obozu, nawet na odległość kilku kilometrów (został zapamiętany przez mieszkańców okolicznych wiosek). Uzasadnione jest więc postrzeganie występów teatralnych dla załogi SS jako współuczestnictwa w zbrodni. Nie tyle odwracały od niej uwagę, ile zwiększały „komfort pracy” jej sprawców.

Działalność teatralna prowadzona w latach istnienia KL Auschwitz-Birkenau z myślą o wsparciu żołnierzy SS uświadamia nam, że skupieni dotychczas na opisie ogromu zbrodni

nazizmu i dokumentowaniu cierpienia ofiar, nie zwracaliśmy wystarczającej uwagi na wpływ świadomie konstruowanego „kulturalnego” wsparcia żołnierzy SS w ich ludobójczym procederze. Istnienie Kameradschaftsheim der Waffen SS w KL Auschwitz-Birkenau warunkowało niezakłóconą ciągłość tego procesu. Realizowana w jego wnętrzach impresaryjna działalność artystyczna miała istotne znaczenie dla utrwalania i motywowania zbrodniczej działalności esesmanów.

Choć w przedstawieniach dla żołnierzy garnizonu SS KL Auschwitz-Birkenau nie odnajdziemy twórczego odbicia otaczającej artystów rzeczywistości społeczno-politycznej, to jednak kontekst – fakt, że prezentowane były w bezpośrednim sąsiedztwie aktów ludobójstwa – nadaje im szczególne znaczenie. Dzisiaj przyglądamy się im z przerażeniem i osłupieniem, nie dowierzając, że w ogóle były możliwe. Ten epizod z dziejów teatru w czasie wojny uzupełnia w szczególnie dojmujący sposób nasze myślenie o człowieczeństwie.

Etos teatru, ufundowany na obowiązującej od tysiącleci aksjologii, został przez artystów występujących dla załogi SS w KL Auschwitz-Birkenau radykalnie odrzucony. Uczynili z teatru jeden ze składników nazistowskiego barbarzyństwa.

Bibliografia

- Arendt Hannah (1998), *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Czech Danuta (1992), *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka.
- Drewniak Bogusław (1978), *Organizacja niemieckiego życia teatralnego na obszarach Polski wcielonych do Rzeszy w latach II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni”, nr 4.
- Drewniak Bogusław (2011), *Teatr i film Trzeciej Rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy*, Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz/terytoria.
- Frei Norbert et al. (2000), *Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940–1945*, hrsg. im Auftrag des Instituts für zeitgeschichte; von Norbert Frei [et al.], München: K. G. Saur.
- Gutman Israel et al. (2008), *The Auschwitz album. The story of a transport*, ed. by Israel Gutman, Bella Guttermann; transl. Naftali Greenwood, Jerzy Michalovic, Jerusalem: Yad Vashem; Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum
- Heinrich Anselm (2023), *Theatre as Weapon of War: German Language Theatres Across Occupied Europe During WWII*, „Critical Stages/Scènes critiques. The IATC journal/Revue de l'AICT” June/Juin, no. 27, <https://www.critical-stages.org/27/theatre-as-weapon-of-war-german-language-theatres-across-occupied-europe-during-wwii/>, dostęp: 14 stycznia 2025; wersja polska dostępna na: <https://miesiecznik-wobec.pl/teatr-jako-bron-wojny-teatry-jezyka-niemieckiego-w-okupowanej-europie-podczas-ii-wojny-swiatowej-anselm-heinrich/>.
- Kita Angieszka (2021), *Przed bitwą z wrogiem wewnętrznym. Szkolenie i przygotowanie esesmanów do służby w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady na przykładzie załogi KL Auschwitz*, [w:] „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” t. 109, s. 161–181.
- Klee Ernst (2007), *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt a. M.: Verlag S. Fischer.
- Linert Andrzej (2012), *Śląskie sezony. Teatr Katowic 1907–2012*, Katowice: Śląsk.
- Rother Paul (1994), *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Dülmen: Laumann Verlag.

Źródła archiwalne

- Rozkazy Komendantury, nr KB, nr R, nr SB, Archiwum Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
- Zdjęcia z „albumu Lili Jacob” – <https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Lili%20Jacob>

Uroczystość 80. rocznicy wyzwolenia KL Auschwitz-Birkenau 27 stycznia 2025.
Znicz poświęcony pamięci ofiar zagłady składa Chana Kożuch Arberman.
Poniżej: wolontariusze, którzy pomogli przeprowadzić uroczystości
(w słuchawkach Mia i Nico Linert).
Fot. Wojciech Grabowski, auschwitz.org

Indeks nazwisk

A

Aleksandrowicz-Kielanowska
Walentyna 43, 45
Arberman Chana 61
Arendt Hannah 36
Aschenbach Gert 32
Auer Helmut 37
Augustyniak Józef 40

B

Bach Leni 30
Bantelmann Wilhelm 27
Barth Herta 38
Beethoven Ludwig van 18
Benatzky Ralph 35
Benesch Hans 34, 42
Berg Peter 35
Bizet Georges 18
Boccherini Luigi 36
Brahms Johannes 18
Brand Georg 30
Brenner Heinz 34, 39, 42
Bretschneider Willi 35, 41
Burbach (Burbach-Scalorbi)
Greetje 30, 39

C

Cerowska Maria 38

Choromański Michał 43
Clauberg Carl 32
Czajkowski Stefan 43, 44
Czech Danuta 34, 37, 39, 43, 46,
49–52

D

Datka Czesław 45
Drewniak Bogusław 16, 47

E

Eicke Theodor 10, 11
Elmpt Gerta von 34, 38, 47, 50
Erno, zongler 35
Etté Bernhard 50

F

Fassler Otto 35
Flex Walter 47
Flössel Hans 42
Fock Gorch 47
Franczyk Augustyn 12, 25, 27
Frei Norbert 11, 18, 22, 51
Friedrich Willi 47

G

Gaden Robert 46

Gade Willi 34

Goebbels Joseph 51

Grabowski Wojciech 61

Gräf Josef 35

H

Halbe Max 42

Hartwig Fritz 30, 41

Hartwig Martl 31

Hauptmann Gerhart 49

Hausler Jaro 27

Haydn Joseph 36

Heil Erich 42

Heinrich Anselm 56

Hermecke Hermann 27

Hierl Paul 49

Hildebrandt Erika 32

Himmler Heinrich 9

Hinsenbrock Heinz 37, 38

Hitler Adolf 9, 10, 29, 48

Hoffmann Ernst 19

Höss Rudolf 33, 34, 46

Huber Heinz 31, 38

Hussels Jupp 41, 51

I

Ilse (pianistka) 49

J

Jacob Lili 19, 20, 53, 54

Jäger Karl Hans 34, 40, 42

K

Karén Inger 21, 33

Kempert Hermann 42

Kita Agnieszka 12, 13, 46

Klee Ernst 37

Knittel Kurt 12, 13, 15, 48

Köhler Sonja 35

Kollo Willi 42

König Anni 42

Kopijasz Dagmar 22

Kowalski Szymon 12

Krock Hildegard 30

Kydryński Lucjan 48

L

Labatt Kurt 29

Lackenbach Armin
zob. Robinson Armin L.

Landrock Maria 39, 50

Langen Hans 49

Legoń Janusz 24, 52

Lehár Franz 48

Lehmann Ulla 38

Lemmel Gert 41

Lenz Lee 38

Linert Andrzej 16

Linert Mia 26, 61

Linert Nico 26, 61

Löhner-Beda Fritz 48

Löns Hermann 47

Ludwig Traudel 32

Ludwig Willi 32

M

Maiwald Egon 38
Malige Fred 37
Mandel Herbert 30
Martyniak Łukasz 24
Mascagni Pietro 16
Meth Wilhelm Alexander 32
Metzner Gerhard 50
Moll Otto 49
Moog Willi 29
Morten-Hierl Edith 49
Mozart Wolfgang Amadeus 16, 36
Münch Heinrich 37

N

Naugartens Lothar 29

O

Ohmühl Paul 27
Orloff Marianne 35

P

Peer Wilma 37
Petry Else 34, 42
Pilecki Witold 34
Plass 47
Plitsch Olga 42
Pobóg-Kielanowski Leopold 43, 45
Popp Willi 34, 38, 47
Prager Willy 41

Q

Quaiser Eva 38, 41

R

Robinson Armin L.
(właśc. Lackenbach) 29
Rohrbeck Hilde 32
Rother Paul 15
Rulfs Axel 38, 40

S

Scalorbi Arturo 30, 33
Schaeffer Guido 38
Schäfer Ernst 46
Schickedanz Ernst 35
Schlenck Hans 29, 31
Schmidtman Paul 38
Schneider Willi 35
Schroeder Rolf 21
Schubert Franz 36
Schumann Horst 32
Seitz Gertrud 42
Sellnick Kurt 32
Serafiński Tomasz
zob. Pilecki Witold
Setkiewicz Piotr 18
Smelding Horst Bogislav von 21, 33
Sokol Jozef 38

T

Türcke Karl 27, 35

V

Verdi Giuseppe 16

Virneburg Heinz 35

Vitus Maximilian 29

W

Wagner Richard 16, 18, 33

Walter Bernhard 19

Wartisch Otto 16, 17, 42, 43, 47

Watzka Jorg 38

Werell Leni 38

Węgielek Władysław 40

Wilfert Bernard 34

Witt Fella 35, 47

Witt Olga 35, 47

Wolff Bärbel 34, 39, 42

Wynen Johanna 31

Z

Zatorski Władysław 40

Zeidler-Hiltpold Ernst 36

Zock 31

*Genocide and theatre.
From the theatrical calendar of the
SS garrison in KL Auschwitz*

Summary

The book discusses the organization of theatre performances and concerts for the SS garrison serving in the Auschwitz concentration camp. The SS men were offered trips to nearby theatres and performances by artists in the extermination camp. The author shows the coexistence of two parallel realities. Furthermore presents information about the shows, comparing them with data on the crimes committed in the concentration camp.

*Völkermord und Theater.
Aus dem Theaterkalender
der SS-Garnison im KL Auschwitz*

Zusammenfassung

Das Buch befasst sich mit der Organisation von Theateraufführungen und Konzerten für die SS-Garnison im Konzentrationslager Auschwitz. SS-Männern wurden Ausflüge in umliegende Theater und Gastspiele von Künstlern des Vernichtungslagers angeboten. Der Autor zeigt die Koexistenz zweier paralleler realitäten: kombiniert Informationen zu den Spektakeln mit Daten zu gleichzeitig begangenen Straftaten.

Prof. dr hab. Andrzej Linert należy do najważniejszych badaczy historii teatru na Górnym Śląsku oraz części Zagłębia i Małopolski wchodzących obecnie w skład województwa śląskiego. Jego dorobek obejmuje książki i artykuły monograficzne na temat zawodowych teatrów dramatycznych i lalkowych (Katowice, Bielsko-Biała, Zabrze), zespołów niezawodowych (Chorzów, Bielsko-Biała), a także ważnych dla tego regionu aktorów, reżyserów i animatorów życia teatralnego.

Tematyce obozowej poświęcił książki: *Jerzego Adama Brandhubera obrazy Auschwitz* (Oświęcim 2021), *Teatr dipisów w Lubeca* (Warszawa 2023).

ISBN 978-83-67682-68-8

9 788367 682688